

Een doodsaanzegger uit Brussel

Bezoek aan 's-Hertogenbosch in 1458

Valentijn Paquay

Op 19 juli 1458 overleed Elisabet 'sConincs, abdis van het benedictinessenklooster Vorst bij Brussel. Dit droeve feit had weerklink tot in Den Bosch. Middeleeuwers, en middeleeuwse kloosterlingen des te meer, kenden uitgebreide herdenkingsdiensten voor overledenen. Na een overlijdens-, opbarings- en begrafenisritueel dat meerdere dagen in beslag nam, volgde in de regel na precies een maand een kerkelijke herdenkingsdienst, de zogeheten 'dertigste'.

Het begin van de dodenrol van abdis 'sConincs van Vorst, 1458. Thans in de John Rylands Library in Manchester, Engeland (Latin ms. 114). (Foto: Reproduced by courtesy of the University Librarian and Director, The John Rylands University Library, The University of Manchester)

In een aantal korte artikelen wil ik in komende afleveringen de lezers van *Bossche Bladen* attenderen op opmerkelijke bezoekers aan de stad in de late Middeleeuwen. Niet dat deze bezoekers c.q. bezoeken als zodanig altijd onbekend zijn, maar tot dusver valt er geen woord over in de Bossche of Brabantse literatuur. Zo krijgen we tevens een indruk van de vanzelfsprekendheid waarmee de stad – al dan niet – werd aangedaan. Middeleeuwse gebeurtenissen en personen, zelfs leven en mentaliteit, komen op deze manier voor het voetlicht, waarover in Den Bosch geen documentatie voorhanden is. De hier verzamelde berichten betreffen zowel routebeschrijvingen als notities van reizigers, of zij nu uit Duitsland, Frankrijk of de Nederlanden komen. Sommigen gaan via Den Bosch. Vaak op weg naar het Zuiden over land dan wel over het water van de Rijn of de Maas verder zuidwaarts. Den Bosch vormde een knooppunt van verbindingen, die al dan niet gemakkelijk waren te benutten. Het hing af van tal van factoren. In principe was verkeer over water gemakkelijker dan over land. Liever traag per boot dan moeizaam te voet/per paard en wagen over land.

Zo werden de troosteloze heidevelden van de Kempen zoveel mogelijk vermeden. Rivieren waren niet gemakkelijk over te steken. Stroomafwaarts waren er geen brugverbindingen te vinden na Maastricht (Servaasbrug) over de Maas of beneden Keulen (Rijnbrug) over de Rijn. Overal waren wel veerpontjes van allerlei formaat aanwezig. Een landweg van west naar oost liep over Tilburg naar Nijmegen (Gelre/Duitsland). Een andere ging via Best en Eindhoven de Kempen in (Land van Luik).

In deze eerste aflevering over reizen in de Middeleeuwen bezoekt een doodsaanzegger 's-Hertogenbosch.

Een dode werd elk jaar op de sterfdag herdacht met een zielmis. Op die dag voelde iedereen van familie en vrienden zich verplicht bijeen te komen in de kerk waar de overledene begraven lag. Het graf was dan opgesierd. Na afloop van de plechtigheid vonden charitatieve uitdelingen aan de armen plaats en namen alle genodigden een copieus maal tot zich. Tegelijkertijd konden ook elders diensten en uitdelingen worden gehouden.

Daarvoor moesten wel (geld)fondsen in het leven worden geroepen om voor de gepaste luister te zorgen, de betrokken geestelijken te betalen en de bedelingen te bekostigen. Vele fundaties voor de eeuwigheid gaven zo bij iedere kerk gestalte aan de dodenherdenking (*memoria*). Voor de memoriediensten werden volgens de kalender *necrologia* of dodenboeken aangelegd. De dienstdoende priester, de koster en de financieel beheerder wisten dan elke dag wie te gedenken en wat te doen. Van de kant van de overledene wenste men evenzeer verzekerd te zijn van het heil in het hiernamaals. Zoveel zielmissen en zoveel uitdelingen te houden als mogelijk, was het beste middel daartoe. Zo de overledene zelf al niet bij testament hierover wensen had uitgesproken, dan konden naderhand altijd nog de erfgenamen ter nagedachtenis hiervoor maatregelen treffen.

Dodenrollen

Kloostergemeenschappen maakten bijvoorbeeld afspraken om voor elkaar te bidden en hun doden wederzijds te gedenken. Basisidee was de gemeenschap van levenden en doden. Gelijkgelijke gemeenschappen, vooral bij benedictijnen en in kringen van seculiere kanunniken, sloten samenwerkingsverbanden: een gebedsbroederschap. Hier ligt de oorsprong van het fenomeen religieuze broe-

derschappen die in de Late Middeleeuwen in de steden zo'n vlucht zouden nemen. In het kader van dit soort wederzijdse contacten ontstonden sinds de Vroege Middeleeuwen dodenrollen (*rotuli*). Deze bijzondere vorm van dodenherdenking bleef gangbaar tot het Concilie van Trente (1545-1563). Iedere gemeenschap die zich aansloot, maakte bij gelegenheid van een overlijden hiervan formeel (met datum en handtekening) een aantekening op de voorgelegde perkamenten rol die zo volgeschreven werd. Op een nieuw stuk perkament, dat aan het vorige vel werd bevestigd, ging de volgende weer verder. Zo konden deze rollen tot wel 30 meter lang worden. De rolregisters vervulden een rituele functie bij de jaarlijkse herdenkingen: alle aangesloten kloosters werden opgelezen bij de herdenking. Juist in de litanie, het quasi eindeloos opsommen, school een bezwerende kracht. Hele gemeenschappen baden zo massaal voor het zielenheil van een individu of confraters in het vagevuur.

Buiten gebruik geraakte dodenrollen overleefden de eeuwen meestal niet, laat staan in gave vorm en volledig. Nu zijn er over heel West Europa nog 320 bekend. Het *Bayrische Staatsarchiv* bezit een opmerkelijke collectie, terwijl er uit Frankrijk en Spanje ook de nodige bekend zijn. Uit de Lage Landen kennen we er enkele. In Manchester bleef een dodenrol van Brabantse origine, inclusief de originele houten katrol, compleet bewaard. Na de opheffing van kloosters en de uitverkoop door Domeinen rond 1800 op

Pentekening van de benedictinessenabdij van Vorst, 1613. (Uit: Catalogus 'Met Passer en Penseel. Brussel en het oude Hertogdom Brabant in beeld', Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel, 2000)

het Continent kwam menig archiefstuk via het antiquairencircuit halverwege de negentiende eeuw in Engeland terecht, waar verzamelaars interessante collecties opbouwden. Dankzij de *John Rylands Library* te Manchester, die de rol in 1901 kocht, bleef het hier ter sprake komende funeraire document bewaard.

Doodsaanzegger

Zo werd naar aanleiding van het overlijden van de abdis van Vorst / Forest in juli 1458 een dodenrol vervaardigd. Het vrouwenklooster was omstreeks 1110 binnen een voormalig bosrijk kroondomein (*foreest*) ten zuiden van Brussel gesticht als priorij, een dependance van de abdij van Afflighem. In 1238 werd het met de verzelfstandiging een abdij bestemd voor goeude dames. Samen met het nabijgelegen nonnenklooster Groot-Bijgaarde, ten westen van Brussel, vormden deze drie abdijen een circuit waarover de Brabantse hertogen veel zeggenschap hadden en waarvoor zij zich als beschermheren en begunstigers opstelden. Het o.l.v.-klooster Vorst zou tot het eind van het Ancien Régime (1796) bestaan. Abdis Elisabet was afkomstig uit de Brusselse stadselite en ingetreden in het convent van een beperkt aantal nonnen. In 1431 tot het abbatiaat

verkozen, bekleedde zij 27 jaren dat hoogste ambt.

Haar dodenrol begint met een geïllustreerde introductietekst, waarin de verdiensten van de overledene worden gememoireerd en naar de gebedsbroederschap van het nonnenklooster wordt verwezen. Met een bezegeld rondschrĳven van letterlijk dezelfde strekking (*encycliek*) en de rol (in aanzet) werd in september 1458 lekenbroeder Jan de

Leeuw / van Leeuwen (*Johannis Leonis*) op pad gestuurd om bevriende conventen te bezoeken. De ca. 19 cm brede rol, omwikkeld in een doek, kon in een koker met draagband gemakkelijk worden meegenomen. Aldus herkenbaar in zijn specifieke rol van doodsaaanzegger werd De Leeuw aan de kloosterpoort ontvangen, overhandigde het begeleidende schrĳven en het trosseltje met de rol, kreeg gepast onderdak en kon met een aanvullende aantekening (*titulus*) op de rol weer verder trekken. Als bewijs van inschrĳving liet hij een notitie achter. Met het oog op de eerste jaarlijkse dodenherdenking van Elisabets overlijden maakte hij in elf maanden tijd drie grote reizen. Zijn eerste reis in september en oktober ging langs kloosters binnen de gebedsgemeenschap waarmee vanuit Vorst een bijzondere band bestond. De bode ging eerst naar Gent, dan via Antwerpen naar Maas-tricht en door naar Luik. Hij keerde vandaar weer terug naar Brussel. Op deze route (nrs. 1-86) vallen de namen van bekende abdijen in Brabant en Vlaanderen, zoals Afflighem en Sint-Pieter te Gent evenals Sint-Truiden in de buurt van en Saint-Laurent te Luik. En passant werden net zo gemakkelijk vestigingen van andere orden aangedaan. Als vanzelfsprekend volgden de mannenkloosters binnen de eigen kring het vrouwenklooster Vorst in hun rouwbeklag. Een tweede reis in de winter (9 november tot 22 maart) was ruimer gepland. Vanuit Brussel ging de tocht naar Utrecht, vandaar naar Keulen en Bonn, waarbij Sankt-Pantaleon en Maria Laach werden aangedaan, en tenslotte via Aken weer naar Brussel (nrs. 87-252). Het was ditmaal ongetwijfeld de bedoeling een ruimere kring van geestelijke gemeenschappen aan te spreken. Vervolgens stonden alleen Vlaamse steden op het reisplan (nrs. 253-353): Lille, Brugge, Saint-Omer met haar beroemde abdij Saint-Bertin en Gent met de Sint-Baafsabdij werden op een derde reis in het voorjaar (april-juni) van 1459 aangedaan. Vlak voor de eerste jaardienst deed de doodsode nog even het nabijgelegen Brabantse Nijvel, met de bekende Gertrudisabdij, aan (nrs. 354-383). Zo waren binnen een jaar tijd honderden kilometers grotendeels te voet afgelegd, waarbij zich een actieradius aftekent van Saint-Omer (N.Frk.), Utrecht (Ned.) tot Andernach (Dld.), dat de Zuidelijke Nederlanden omvat met een doelbewuste (in verband met de bestaande gebedsbroederschap) uitloper naar het huidige Duitse Rijnland.

In 's-Hertogenbosch

De tweede, meest uitgebreide en meest succesvolle reis – richting Utrecht – ging eerst via Antwerpen en Bergen op Zoom, waar op 15 november de kapittelkerk van Sint-Gertrudis beloofde de abdis te zul-

Detail van een andere dodenrol, uit de Sint-Baafsabdij te Gent, 1406. Afgebeeld zijn H. Livinus, Bavo, Landoaldus en Macharius.

len gedenken. Daarna boog de bode af naar Breda. In deze stad met een enkel klooster deed alleen het o.l.v.- kapittel op 22 november eenzelfde belofte. Twee dagen later arriveerde de broeder in Holland, en begaf zich naar (Sint-) Geertruidenberg en Heusden, waar vier kloosters zich aansloten. Op 28 november kwam de bode in 's-Hertogenbosch met zijn tientallen geestelijke instanties. Doodsaanzegger De Leeuw klopte de eerste dag meteen aan bij het kapittel en de pastoor van de Sint-Jan. Uit de intussen aangedane gemeenschappen blijkt dat naast een enkele van benedictijner signatuur even gemakkelijk kartuizers, cisterciënzers, premonstranzers of bedelmonniken werden benaderd. In Den Bosch, dat geen benedictijnerklooster kende, waren wat status betreft de Rijke Claren ongetwijfeld standsgenoten voor de nonnen van Vorst. De volgende dag deden de predikheren aan de Hinthamerstraat, de clarissen in de Clarastraat en de minderbroeders op de Markt een toezegging. De wilhelmiëten op de Bazeldonk, even buiten de stad, volgden op 1 december.

Vanuit Den Bosch bereikte de bode via Zaltbommel de bisdomstad Utrecht. Dit laatste traject viel vlak voor Kerstmis 1458, dat hij in Wijk bij Duurstede en Kleef vierde om in het nieuwe jaar de Rijn tot aan de Moezel te vervolgen. Ongeveer 200 religieuze gemeenschappen had De Leeuw op deze reis weten te bewegen tot aansluiting bij de dodenherdenking.

Tot slot

In de vier reizen bracht de doodsaanzegger 390 deelnemers bijeen. Daardoor groeide de Brusselse dodenrol uit tot negentien perkamenten vellen, waarmee een lengte werd bereikt van bijna dertien meter. Op de eerste jaarherdenking baden de honderden religieuze gemeenschappen tegelijk in de vorm van missen of psalmzang voor het zielenheil van abdis Elisabeth 'sConincs. Omgekeerd mag men verwachten dat de gedenktag van de abdis in de *necrologia* van al die kloosters vermeld staat. Dergelijke kerkboeken zijn voor Den Bosch betrekkelijk weinig overgeleverd.

Eenzelfde soort verslag kunnen we opstellen over een doodsaanzegger vanuit de benedictijnerabdij Sint-Truiden bij Maastricht. Voor zover bekend deed die minstens 260 kloostergemeenschappen aan op zijn tocht door Vlaanderen en Brabant, wederom met inbegrip van de domsteden Utrecht en Keulen. Op 15 april 1450 kwam hij in 's-Hertogenbosch aan, waar allereerst de kanunniken van de Sint-Jan, en vervolgens de bedelorden van dominicanen, franciscanen en clarissen, evenals de kluizenaars van de Bazeldonk zich aansloten. Door het ontbreken van

Een cisterciënzermonnik onderweg, met rotulus (rol) in de hand. Geestelijken reisden normaal gesproken te voet. Miniatuur in het 'Rapiarium' van Adrianus de But (na 1480, Kon. Bibliotheek van België).

het begin van de dodenrol kennen we de overledene(n) niet bij naam.

Literatuur

Algemeen:

- *Lexikon des Mittelalters* VIII (München 1996) kol. 897-8 (Totenroteln); *Lexikon für Theologie und Kirche* IX (Freiburg 1964) p. 72-74.
- N. Huyghebaert, *Les documents nécrologiques* (Typologie des Sources du Moyen Age 4) (Turnhout 1972).

Dodenrol uit Vorst:

- M. James, *A descriptive catalogue of the Latin Manuscripts 1* (nr 1-183) (Manchester 1921); herdruk München 1980, p. 210-215, nr. 114 met inhoudsbeschrijving.
- Voor correcties en aanvullingen op plaatsnamen *Analecta Bollandia* 40 (1922) p. 425-428 en Baldrich (zie hierna).
- Stacy Baldrich, 'An Encounter between Death and an Abbess. The Mortuary Roll of Elisabeth 's Conincs, Abbess of Forest' (Manchester Johan Rylands Library, Latin Ms. 114), in: *Bulletin Johan Rylands Library* 82 (2000) p. 29-48 (vooral kunsthistorische studie).

Andere dodenrollen uit de Nederlanden:

- U. Berlière, 'Un rouleau des morts de l'abbaye de Saint-Trond de l'an 1450', in: *Revue Benedictine* 9 (1892), p. 327-331.
- *Catalogus Benedictijnen in Nederlanden* III (Gent 1980), p. 160-162, nrs. 541-542 (Sint-Pieterabdij te Gent uit 1399 (2.20 m) en Sint-Baafsabdij te Gent uit 1406 en 1507).

Voor geschiedenis, archivalia en literatuur over het klooster Vorst:

- *Monasticon Belge* IV-1: *Brabant* (Luik 1964) p. 189-217; aldaar ook voor abdij Affligem (p. 57-80) en klooster Groot-Bijgaarde (p. 219-242).